

Dit hoofdstuk is afkomstig uit het boek *De Risico's van het Denken. Het treffen tussen Indiaanse spiritualiteit en techniek* van Jaap Breeveld. Copyright Stichting ReRun Producties & Uitgeverij Jan van Arkel, Utrecht, 1992. www.rerunproducties.nl

---

10. De vier ruiters van de Apocalyps

Francisco Vázquez de Coronado (*en hem werd een kroon gegeven; als overwinnaar trok hij uit, om nog meer te overwinnen*) is de eerste Spaanse veroveraar die in 1540 de Southwest binnenvalt. Hij heeft voor zijn persoonlijk gebruik drieëntwintig paarden ter beschikking en wordt ondersteund door een legermacht van honderden soldaten.¹

Drie eeuwen later trekt de Fransman Jean Baptiste Lamy naar de Southwest om in Santa Fe zijn bisschopszetel te vestigen. Vanaf El Paso wordt de bisschop begeleid door een militaire karavaan. Het laatste stuk van de tocht legt Lamy te paard af (*aan zijn berijder werd het gegeven, de vrede van de aarde weg te nemen*).

In de jaren twintig van deze eeuw komt de Britse schrijver David Herbert Lawrence in New Mexico aan. Op zijn pony (*en die erop zat, had een weegschaal in zijn hand*) rijdt hij naar Taos. Lawrence is een man van bescheiden middelen. Als hij dat nodig heeft krijgt hij van zijn uitgever of van zijn vrienden geld te leen. Voor het overige leeft hij van de opbrengst van zijn geschriften. De twee eerdere ruiters zijn gestuurd door de Koning van Spanje en de Paus van Rome om in de Southwest een nieuwe orde te brengen. Lawrence komt als kunstenaar voor eigen rekening en op eigen gezag. In wat hij over New Mexico schrijft manifesteert hij zich als een ziener die naar de Southwest is gegaan om van daaruit de westerse beschaving te waarschuwen dat zij zich op het verkeerde pad heeft begeven. Hij gaat er zelf van uit dat zijn boeken te moeilijk zijn en dat wat hij schrijft pas over driehonderd jaar zal worden begrepen. Hoe groot zijn aspiraties ook zijn, Lawrence is een van de weinige blanken die niet naar New Mexico komt om daar de Indiaanse orde te verstoren. Hij neemt het op voor de Indianen en vindt in de Southwest de duidelijke resten van het oeroude heidense denken. Het *Land of Enchantment* (Land van Betovering, zoals New Mexico in de Verenigde Staten wordt genoemd) is voor hem een openbaring. Daar ervaart hij wat de westerse mens heeft verloren sinds de spirituele banden met de kosmos werden verbroken.

Lawrence verliet Europa op het moment dat een groot aantal van de meest belovende jonge Amerikaanse fysici in de jaren na de Eerste Wereldoorlog de oceaan overstak om aan de universiteiten van Göttingen, Berlijn, München en Kopenhagen hun

geluk te beproeven. De mijnwerkerszoon Lawrence onvluchtte juist de *roaring twenties* om in de Nieuwe Wereld op zoek te gaan naar een oase van rust. Hij maakte de reis niet direct maar zwierf eerst nog de wereld rond. Via Ceylon, Australië, de Zuidzee-eilanden en Californië arriveerde hij in de nazomer van 1922 op de plaats van bestemming in de Southwest.

Lawrence heeft nooit van de vernietigende kracht van de atoombom geweten. Zijn leven werd getekend door de bittere ervaring van de Eerste Wereldoorlog. Hij wist wel van het gebruik van gifgassen en was tot de conclusie gekomen dat gifgassen alleen gebruikt konden worden 'binnen het automatisme van die enorme obscene machine die ze oorlog noemden'. Een dergelijke misdaad was alleen mogelijk, zo liet hij een personage in een van zijn romans zeggen, omdat 'in iedere mens de werkelijke mens afwezig was, of sliep of bedwelmd was of in dromen gevangen. Geen enkel mens die wakker was en in bezit van zichzelf zou gifgassen gebruiken. Geen mens. Zijn eigen bewuste zelf zou zoiets beneden zijn waardigheid achten.'² Lawrence was geschokt door de rol van de machine in het krijgsgeweld. In de vertwijfeling die de collectieve waanzin van de oorlog bij hem teweeg had gebracht, zocht hij een uitweg in een richting die niet door de machine werd aangewezen. In de jaren dat Lawrence hartstochtelijk op zoek was naar 'de levende heiligheid'³ van het kosmisch bewustzijn en gefascineerd werd door de alleroudste beschavingen, waren Bohr, Heisenberg, Oppenheimer en vele andere atoomfysici gewikkeld in een enerverende jacht om de werkelijkheid nog verder te delen; om de materie nog verder te splijten, in de hoop zo de grenzen van de westerse beschaving steeds verder te verleggen. In 1927 waren de atoomgeleerden in Brussel voor een congres bijelkaar gekomen en hadden zij het patroon voor de vernietiging uiteen gelegd. Lawrence was zeer beducht voor dit soort sinistere activiteiten van de westerse geest. 'Hoe verlangen zij in het geheim naar de vernietiging van de kosmos, deze mannen van bewustzijn en geest! Hoe spannen zij zich in om de kosmos te overheersen en uiteindelijk te vernielen!' zo waarschuwde hij.⁴ Lawrence haatte machines omdat hij geloofde dat het bedienen van machines de mens meer machine-achtig maakte. De mensen schenen in zijn ogen minder dan machines te worden. Lawrence dacht dat het voor mensen beter was om met natuurlijke dingen om te gaan, 'zoals met water dat niet uit de kraan komt en met hout om zijn eigen vuur te maken'.⁵

Des te meer wij machinerie tussenbeide laten komen tussen ons en de naakte krachten van de natuur, des te meer wij onze zinnen verlammen en laten wegwijnen. Iedere keer als wij een kraan opendraaien om water te krijgen, iedere keer als we een schakelaar omzetten om warmte en licht te hebben, ontkennen wij onszelf en doen wij ons wezen teniet.... En al onze apparaten ... nemen het wonder van het leven van ons weg. De machine is de grote onzijdige. Het is de eunuch van de eunuchen. Tenslotte ontmant het ons allemaal.... We weten niet wat we door al onze arbeidsbesparende machines verliezen. Van de twee kwaden zou het het minste zijn om alle machinerie te verliezen, elk deel ervan, in plaats van, zoals dat bij ons het geval is, er teveel van te hebben, hopeloos teveel.⁶

Voor Lawrence symboliseert de machine 'de nachtmerrie van de realiteit', die de menselijke ziel heeft versplinterd.⁷ Hij verwerpt de groeiende mechanisatie en vindt dat een mens er beter aan doet om te streven naar een groei in harmonie met 'de diepgelegen hartstochtelijke elementen in zijn natuur, een bron die warm is en stromend en nog niet is verkild en verstarde door de rede'.⁸

Alles wat Lawrence zoekt, vindt hij in de Southwest. Hij heeft geen belangstelling voor het leven in de grote steden, noch besteedt hij aandacht aan de onstuimige ontwikkelingen op technisch gebied. Hij is geïnteresseerd in een heel ander gezicht van Amerika. Hij schrijft over de woestijn en de bergen en de Indianen in de Southwest. Op zijn boerderij in de Sangre de Cristo-bergen brengt hij de dag door met het bewerken van het land, timmeren, koeien melken, brood bakken, hout hakken, schrijven en schilderen. Het eenvoudige handwerk doet Lawrence goed en hij is vervuld van ontzag voor de natuurlijke schoonheid direct om hem heen. Op de rug van een Indiaanse pony verkent hij de omgeving en ontdekt hij een heel andere kant van Amerika. Als hij op een van zijn zwerftochten de Indiaanse pueblo Taos binnengaat, voelt hij in deze traditionele pueblo - 'net zoals in de oude kloosters van Europa' - de greep van het verleden. Hij ervaart Taos Pueblo als een centrum van een zeer oude wijze van leven die, hoewel verzwakt en hulpeloos, toch voortleeft en een kwaliteit van ervaring bewaart die niet uit ons bewustzijn mag verdwijnen.

Daar is dan de pueblo, zoals die altijd is geweest sinds de hemel weet wanneer. En het langzame donkere weven van het Indiaanse leven gaat, al is het misschien wat minder vast, nog steeds voort. En ikzelf, hier, zittend op een pony, een vreemdeling op verre afstand met kloven van tijd tussen mijzelf en dat. En toch houdt de oude knoest van de pueblo nog steeds stand, zoals een donkere zenuwknoop die onzichtbare draden van bewustzijn spint. Een gevoel van dorheid, bijna van vermoeidheid, hangt over de pueblo. En een besef van het onveranderlijke. Het geeft me altijd een soort ziekelijk gevoel wanneer ik de trilling van het Indiaanse leven binnenga.⁹

Op veilige afstand, op de rug van een pony, bekijkt Lawrence een eeuwenoude werkelijkheid die hem onweerstaanbaar aantrekt, terwijl hij zich afvraagt waar 'die droefheid, dat heimwee, het onverdraaglijke verlangen naar iets, een ziekelijkheid van de ziel' zo plotseling vandaan komt. Lawrence ervaart in New Mexico iets 'dat we niet weten en dat we bang zijn te weten'.

Ik denk dat New Mexico de grootste ervaring van de buitenwereld was die ik ooit heb gehad. Het heeft mij zeker voor altijd veranderd. Zo vreemd als het mag klinken, het was New Mexico dat mij bevrijdde van het huidige tijdperk van beschaving, het grote tijdperk van materiële en mechanische ontwikkeling. Maanden, doorgebracht in het heilige Kandy in Ceylon, in het heilige van het heilige van het zuidelijk boeddhisme, hadden nog niet de grote ziel van materialisme en idealisme geraakt, die mij beheerste. En jaren, zelfs in de uitgelezen schoonheid van Sicilië - temidden van het Griekse heidendom dat daar nog leeft - hadden het wezenlijke christendom waarop mijn karakter was gegrondvest, niet ondermijnd....

Maar op het moment dat ik de schitterende, trotse morgen hoog boven de woestijnen van Santa Fe zag schijnen, stond er iets stil in mijn ziel, en begon mijn aandacht zich daarop te richten.... In de prachtige morgen van New Mexico sprong men wakker, een nieuw deel van de ziel ontwaakte

plotseling, en de oude wereld maakte plaats voor een nieuwe.

Er zijn allerlei schoonheden in de wereld.... Maar als het om de *grootseid* van schoonheid gaat, heb ik nooit iets als New Mexico ervaren. Al die ochtenden dat ik op de ranch met mijn schoffel langs het kanaal naar de canyon ging en ik daar stond in de trotse stilte van de Rockies.... Wat een pracht! Alleen de taankleurige arend kon echt uitzeilen in de glans van dit alles. Leo Stein schreef me eens: Het is het meest esthetisch bevredigende landschap dat ik ken. Voor mij was het veel meer dan dat. Het had een schitterende stille verschrikking, een grote verre en wijde luister, die aanzette tot veel meer dan een esthetische waardering. Nooit is het licht zuiverder en aanmatigender dan daar....

En dat was de tweede openbaring daar ver weg. Ik had over de hele wereld gezocht naar iets dat *mij* zou treffen als religieus ... en ik had geen blijvend gevoel van religie totdat ik naar New Mexico kwam en daar doordrong tot de ervaring van het oude menselijke ras....

De Rode Indiaan lijkt mij veel ouder dan de Grieken of Hindoes of enige Europeanen of zelfs Egyptenaren. Als een beschaafd en waarlijk religieus mens ... is de Rode Indiaan religieus in misschien de oudste en diepste zin van het woord. Dat wil zeggen: hij is het oudste overblijfsel van het diepste religieuze ras dat nog in leven is. Zo schijnt het mij toe....

Je kunt de atmosfeer ervan voelen, rond de pueblo's. Natuurlijk niet wanneer de plaats is overladen met dagjesmensen en auto's. Maar ga naar Taos Pueblo op een glansrijke sneeuwachtige morgen en kijk naar de witte figuur op het dak; of kom rijdend door de schemering, op een winderige avond, wanneer de zwarte rokken van de stille vrouwen rond de wijde witte laarzen wapperen, en je zult de oude, oude wortel van menselijk bewustzijn voelen die nog tot diepten reikt, waarvan we niets weten: en waarop we maar al te dikwijls jaloers zijn. Het lijkt erop dat het niet lang meer zal duren voordat de pueblo's zijn uitgeroeid.¹⁰

Lawrence verafschuwt de toeristen, die van New Mexico een Indiaans pretpark maken. Hij distantieert zich echter ook van blanken die sentimenteel over Indianen schrijven. Het is, zo zegt hij, voor de blanken bijna onmogelijk om de Indiaan zonder sentimentaliteit of afkeer te benaderen. Beide reacties komen voort uit hetzelfde gevoel: de Indiaan volgt een andere weg dan de onze. Hij komt niet in onze richting.

De richting van het Indiaanse bewustzijn is verschillend van en fataal voor de richting van ons bewustzijn. Onze richting van bewustzijn is verschillend van en fataal voor de Indiaan. De twee wegen, de twee stromen zullen nooit kunnen worden verenigd. Ze kunnen niet eens met elkaar worden verzoend. Er is geen brug, geen verbindingskanaal.

Des te eerder wij ons dit realiseren en dit accepteren, des te beter.... Het accepteren van de grote paradox van menselijk bewustzijn is de eerste stap naar een nieuw inzicht.

Het bewustzijn van één deel van de mensheid is de vernietiging van het bewustzijn van een ander deel. Dat wil zeggen, dat het leven van de Indiaan, zijn innerlijke wezen, juist de dood is voor de blanke man. En we kunnen het bewustzijn van de Indiaan alleen begrijpen in termen van de dood van ons eigen bewustzijn.

En laat dit niet worden verdraaid tot weer een andere sentimentaliteit. Omdat dezelfde paradox ook bestaat tussen het bewustzijn van blanken en dat van Hindoes of Polynesiërs of Bantoes. Het is de eeuwige paradox van menselijk bewustzijn. Te pretenderen dat alles één stroom is, betekent het veroorzaken van chaos en nulliteit. Te pretenderen, dat men een stroom in termen van een ander kan uitdrukken, zodat de twee met elkaar worden geïdentificeerd, is vals en sentimenteel. Het enige wat je kunt doen is om een kleine geest binnen in jezelf te hebben, die in allebei de richtingen, of in nog meer richtingen, kan kijken. Maar een mens kan niet tot beide richtingen *behoren*. Een mens kan slechts behoren tot één grote weg van bewustzijn. Hij kan zelfs van de ene

naar de andere richting overgaan. Maar hij kan beide wegen niet tegelijk begaan. Dat kan eenvoudig niet.¹¹

Kort na zijn aankomst in New Mexico brengt Lawrence vanuit Taos een eerste bezoek aan de Apache-Indianen die wonen in het Jicarilla-reservaat, aan de andere kant van het Jemez-gebergte. Hij is benieuwd om te ervaren welke gevoelens de Indianen op hem zullen overbrengen, wanneer zij elkaar ontmoeten. 'Wij zijn beiden mensen, maar hoe zullen we ons tezamen voelen?' zo vraagt Lawrence zich af en hij vervolgt: 'Ik zal nooit die eerste avond vergeten dat ik voor het eerst in contact kwam met de Rode Man, ver weg in het land van de Apaches. Het was niet wat ik had gedacht dat het zou zijn. Het was iets van een schok.'¹²

In de namiddag, na een autotocht van twee dagen door een landschap van woestijnen, canyons en mesa's, is Lawrence op het Apache-reservaat aangekomen. Op enige afstand van het dal waar de Apaches wonen zet hij zijn tent op. Na het avondeten slaat hij een wollen deken om en loopt hij over het reservaat in de richting waar de Indianen zich ophouden. Afgaand op het geluid van de trommels belandt hij tenslotte dichtbij een kiva (een Indiaanse gebedsruimte). Voor de kiva, die is gemaakt van in elkaar gevlochten jonge espebomen, zit een groep Indianen bijeen. Een paar van hen slaan op een drum. Doordat het bladerdek niet hecht is gesloten en het vuur in de kiva een helder licht verspreidt kan Lawrence een beeld krijgen van de ceremonie die zich daarbinnen voltrekt. Het ritueel wordt geleid door een oude man die onafgebroken en met verheven en resonerende stem Indiaanse teksten reciteert. Gehuld in zijn deken blijft Lawrence in de koude nacht urenlang staan kijken. Hij is op enkele meters afstand, maar tussen hem en de Indianen gaapt een onoverbrugbare kloof.

Wat mij betreft, er buiten staande, aan de andere kant van de open ingang - ik was geen vijand van hen, verre van dat. De stem van de verre tijden was niet voor mijn oren bestemd. Zijn taal was voor mij onbekend. En ik wenste die niet te kennen. Het was genoeg om het geluid te horen.... Het was niet voor mij bedoeld, en dat wist ik. Ik had ook geen enkel verlangen om het te begrijpen. De ziel is even oud als de oudste dag en heeft haar eigen tot bedaren gebrachte echo's, haar eigen veraf gelegen tribale opvattingen, verzonken en ingelijfd. We hoeven het verleden niet opnieuw te leven. Onze donkerste weefsels zijn verstrengeld in deze oude stamervaring, ons warmste bloed kwam uit het oude stamvuur. En ons bloed, ons weefsel, zij vibreren nog in antwoord. Maar ik, het bewuste ik, ik ben sindsdien een lange weg gegaan. En terwijl ik terugkijk, als een herinnering even verschrikkelijk als bloedvergieten, de donkere gezichten rond het vuur in de nacht, en één bloed dat klopt in mij en in hen. Maar ik wil niet naar hen teruggaan - nooit. Ik zal ze nooit willen ontkennen of met ze willen breken. Maar teruggaan is uitgesloten. Altijd vooruit, nog verder. De grote kronkelende voortgaande stroom van bewust menselijk bloed. Van hen tot mij; en van mij weer verder.

Ik wil niet opnieuw de stamgeheimen beleven die mijn bloed lange tijd geleden heeft beleefd. Ik wil niet weten, zoals ik heb geweten - in de exclusiviteit van de stam. Maar elke druppel van mij trilt nog, gevoelig voor het oude geluid; iedere draad in mijn lichaam siddert voor de opwinding van het oude mysterie. Ik ken mijn afkomst. Ik werd niet uit een maagd of uit een Heilige Geest geboren. O nee, deze oude mensen die het stamverhaal vertellen waren mijn vaders. Ik heb een donkergekleurde vader met een bronskleurige stem, ver weg, in tot hars geworden tijden.... En ik

ben hem niet vergeten.... Maar ik sta aan de verre rand van de gloed van hun vuur en ik word noch ontkend noch ontwaard. Mijn weg is mijn eigen weg, oude rode vader: ik kan mij niet meer om de drum scharen.¹³

In de betekenis die Lawrence eraan gaf was het bloed het bewustzijn van het lichaam, tegenover de kennis of de rede als het bewustzijn van het verstand. In het dualisme van geest en bloed, van bewustzijn van het verstand en bewustzijn van het lichaam, gaf Lawrence uitdrukkelijk de voorkeur aan de stem van het bloed. 'Mijn grote religie is een geloof dat het bloed, het vlees, wijzer is dan het intellect. Met ons verstand kunnen we verkeerd gaan. Maar wat ons bloed voelt en gelooft en zegt, is altijd goed.'¹⁴ Velen hebben Lawrence deze zienswijze niet in dank afgenomen. Door zo de nadruk te leggen op de heilzame kracht van het bloed stelde hij zich bloot aan de kritiek dat zijn irrationele ideeën in de jaren twintig mede de weg bereidden voor een verheerlijking van bloed en bodem, met alle gevaren vandien.

'Wat geef ik om kennis?' zo vroeg Lawrence zich af. 'Het Intellect is niet meer dan het licht, dat op de dingen om mij heen wordt geworpen.'¹⁵ Voor Lawrence heeft het verstand voornamelijk een dienende functie; het moet ervoor zorgen dat het de mens zuiver en waar houdt tegenover het mysterie dat altijd aanwezig is. Wanneer het gevoel niet meer meetelt en het denken op zichzelf gaat staan, gaat het contact met het universum verloren. Het individualisme dat de westerse beschaving zo sterk heeft gemaakt is in de ogen van Lawrence niet meer dan een illusie. 'Ik ben een deel van het grote geheel en ik kan nooit ontsnappen. Maar ik kan wel mijn verbindingen ontkennen, ze verbreken en een fragment worden. Dan ben ik diep ongelukkig.'¹⁶

Lawrence heeft een brandend heimwee naar de vroegste tijden, maar acht het uitgesloten dat we nog terug kunnen gaan.

De waarheid waar het om gaat, is dat we niet meer terug kunnen. Sommigen kunnen dat: afvallig worden.... Ik weet nu dat ik nooit terug zou kunnen gaan. Terug naar het voorbije, wilde leven. Je kan niet teruggaan. Het is je bestemming van binnen.

Er zijn van die volken, van die 'wilden'. Je veracht ze niet. Je voelt je niet superieur. Maar er is een kloof. Er is een kloof in tijd en bestaan. Ik kan mijn bestaan niet met het hunne vermengen....

Omdat we tot nu toe voortbestaan, na al onze bittere eeuwen van beschaving, lijkt het me dat we toch vooruit, en voorwaarts, aan het leven zijn. God weet dat het er nu uitziet als een doodlopende straat.... Hoe vals en verward onze vormen en systemen nu ook zijn, nog steeds, we hebben niettemin, gedurende de vele eeuwen sinds Egypte, geleefd en voorwaarts gezwoegd langs een weg die geen weg is; en toch is het een grootse ontwikkeling van het leven. We hebben ver gezwoegd en nog verder moeten we gaan. Misschien moeten we dingen totaal vernielen. Laat ons dan vernielen....

We moeten voorwaarts gaan, verder, verder, verder, zelfs al moeten we ons een weg voorwaarts banen door de boel kort en klein te slaan.¹⁷

In het begin van deze eeuw maakte Lawrence zich al zorgen over de problemen waarmee wij aan het einde van deze eeuw worden geconfronteerd. Hij had een opvallend vroeg ecologisch besef en was zeer bezorgd over de achteruitgang van het natuurlijk milieu. De misstanden waar hij toen in een vroeg stadium op wees, zijn

sindsdien alleen nog maar verder verslechterd. Amerika was voor hem een toonbeeld van achteruitgang.

Al deze Amerikanisering en mechanisering was er met het doel het verleden omver te werpen. En kijk nu eens naar Amerika, verstrikt in haar eigen prikkeldraad en beheerst door haar eigen machines. Volledig bedwongen door haar eigen prikkeldraad van verbodsbepalingen en stevig opgesloten door haar eigen 'productieve' machines, als miljoenen eekhoorns die in miljoenen kooien rondrennen.¹⁸

Toch stond Lawrence geen gemakkelijke oplossingen toe. 'Met onvergelykbare energie en eerlijkheid probeerde hij', aldus de Amerikaanse literaire recensent George J. Becker, 'een uitweg te vinden, niet in de richting van een passief mediteren over een ver verwijderd idee van het absolute, maar in een richting van actieve mogelijkheden en krachten die de mens zijn aangeboren en die liggen binnen het menselijke bereik.'¹⁹ Vaak bekroop Lawrence echter het bange vermoeden dat er eerst nog een lange weg te gaan was.

...ziedaar: de nieuwste democratie die de oudste religie verdringt! En als de oudste religie eenmaal is uitgestoten, zo voelt men, zal de democratie met al haar toebehoren in elkaar storten, en de oudste religie die aan ons is overgeleverd vanuit de voor-oorlogse dagen van de mens zal opnieuw beginnen. De wolkenkrabber zal als distelpluis worden verspreid door de wind, en het echte Amerika, het Amerika van New Mexico, zal opnieuw zijn loop beginnen. Dit is een *interregnum*.²⁰

* * *

Lawrence zoekt naar een mogelijkheid om het contact tussen de westerse mens en het mysterie van de kosmos te herstellen. Daarom geeft hij zoveel eer aan het nog levende kosmische besef van de Indianen: 'We hebben het universum nodig om weer te leven.'

Op verschillende plaatsen op aarde is Lawrence op zoek gegaan naar het oeroude kosmische besef. Hij heeft het niet gevonden en waant het verloren, tot hij in New Mexico vindt wat hij zoekt: Pan in Amerika!

In het begin van het christelijke tijdperk werden er vanaf de kusten van Griekenland stemmen gehoord die over de Middellandse Zee weerklonken, jammerend: 'Pan is dood! De Grote Pan is dood!' De vader van bosgoden en nimfen, saters, dryaden en waternimfen was dood, met alleen nog de stemmen in de lucht om hem te bewenen. De mensheid nam er nauwelijks notitie van. Maar wie was hij in werkelijkheid?²¹

Lawrence beschrijft Pan als een soort voortvluchtige god, een banneling, zelfs al in de vroegste tijd van de goden. Het was een god met een kwijnend gezag. Lawrence spreekt over de grote god Pan die eens de grootste god is geweest, de god van de herders en de kudden. De kinderen van Pan snellen nog rond in de bossen en op afgelegen plaatsen, bij de bronnen en rivieren en over de rotsen. Pan was een god waar men bang voor moest zijn. Iemand die Pan bij daglicht zou zien, zou worden bevangen door een *panische* schrik en doodvallen, als door de bliksem getroffen. Pan trok zich terug toen de mensen in de steden gingen wonen en meer belangstelling kregen voor de pracht en praal van de mensen dan de pracht en praal van een boom. 'Zij gaven meer om de eer, die zij behaalden met elkaar in oorlog te overheersen. En boven alles, hielden zij van de bluf van hun eigen grote woorden, de praal van argumenten en de ijdelheid van ideeën.'²² Tot tenslotte de oude Pan stierf en veranderde in de duivel: 'De oude god Pan werd de christelijke duivel met de gespleten hoeven en de horens, de staart en de honende lach.'

Maar Pan wordt steeds opnieuw geboren, in allerlei vreemde vormen. Daar was hij, in de Renaissance. En in de achttiende eeuw was hij erg in de mode. Hij gaf aanleiding tot een 'isme' en er waren veel pantheïsten.... Zij vereerden de Natuur in haar zoete en zuivere vorm.²³

Het pantheïsme waait ook over naar Amerika, maar houdt daar geen stand en zakt spoedig weer ineen.

En toch, hier in Amerika, het oudste van alles, is de oude Pan nog steeds in leven. Toen Pan het grootst was, was hij zelfs geen Pan. Hij was naamloos en had in de gedachten nog geen vorm gekregen....

In de dagen voordat de mens teveel van het universum werd gescheiden, *was* hij Pan, tezamen met al het andere....

Dit is de macht van Pan, en de kracht van Pan.

En nog is de oude Pan in Amerika, temidden van de Indianen, in leven. Maar ook hier gaat hij snel dood.

Het is nutteloos om de wilde te verheerlijken. Want hij zal Pan doden met zijn eigen handen, terwille van een auto. En een verveelde wilde, voor wie Pan dood is, is het toonbeeld van alle verveeldheid.

En we kunnen niet naar het primitieve leven terugkeren, om te leven in tipi's en te jagen met pijl en boog.

Toch moeten we leven. En als het leven eenmaal is veroverd, is het toch tamelijk moeilijk om te leven. Wat moeten we beginnen met een veroverd universum? De Pan-betrekking, die de wereld van mensen eens had met de hele wereld, was beter dan alles wat de mens nu heeft....

De mens heeft geleefd om het waarneembare universum te beheersen. Hij is daar voor een groot deel in geslaagd. Met al de mechanismen van de menselijke wereld is de mens in belangrijke mate de meester over al het leven, en over de meeste verschijnselen....

Maar nu hij het universum heeft veroverd, kan de beschaafde mens eigenlijk wel ophouden met er de baas over te zijn. Omdat, wanneer alles is gezegd en gedaan, het leven zelf bestaat uit een levende betrekking tussen de mens en zijn universum: zon, maan, sterren, aarde, bomen, bloemen, vogels, dieren, mensen, alles - en niet uit een 'verovering' van alles door alles....

Vroeger maakte [de mens] zichzelf tot meester door een grote inspanning van de wil, door een gevoelige, intuïtieve listigheid, en door een geweldige inzet van het lichaam.

Toen ontdekte hij het 'idee'. Hij vond dat alle dingen met elkaar zijn verbonden door zekere *wetten*. Vanaf het moment dat de mens leerde te abstraheren, begon hij machines te maken die het werk van zijn lichaam zouden doen. Dus, in plaats van zich te concentreren op zijn bron of op de levende dingen die het universum vormden, concentreerde hij zich op de motoren of instrumenten die tussenbeide zouden moeten komen tussen hem en het levende universum, en hem heerschappij zouden moeten geven.

Dit was de dood van de Grote Pan. Het idee en de machine kwamen tussen de mensen en alle dingen, zoals de dood. De oude verbinding, de oude Alheid, was verbroken, en zal nooit meer helemaal kunnen worden hersteld. De Grote Pan is dood....

Wat kan een mens anders met zijn leven doen dan het te leven? En waaruit bestaat het leven anders dan uit een levendige betrekking tussen de mens en het levende universum dat hem omgeeft? En toch isoleert de mens zichzelf meer en meer tot een mechanisme, en verstoot hij alles behalve de machine en de uitvinding waarover hijzelf de baas is, god in de machine.²⁴

Lawrence maakt duidelijk onderscheid tussen de oude Indiaanse religie en de religies die later zijn ontstaan.

Het was een grote oude religie, groter dan alles wat we kennen: meer louter en naakter religieus. Er is geen God, geen idee van een god. Alles is god. Maar het is niet het pantheïsme waaraan we gewend zijn en dat zichzelf uitdrukt als 'God is overal, God is in alles.' In de oudste religie was alles levend, niet bovennatuurlijk, maar natuurlijk levend.... De hele levensinspanning van de mens was erop gericht om zijn leven in direct contact te brengen met het elementaire leven van de kosmos, berg-leven, wolk-leven, donder-leven, lucht-leven, aarde-leven, zon-leven. Om in onmiddellijk *gevoeld* contact te komen, en daaraan energie, kracht en een donker soort vreugde te ontnemen. Deze inspanning om tot een louter naakt contact te komen, *zonder een tussenpersoon of bemiddelaar*, is de grondbetekenis van alle religie....

Het was een grote en zuivere religie, zonder afgoden of afbeeldingen, zelfs geen verstandelijke. Het is de oudste religie, een kosmische religie gelijk voor alle mensen, niet opgebroken in specifieke goden of verlossers of systemen. Het is de religie die aan het god-concept vooraf gaat, en daarom groter en dieper is dan elke god-religie.

En het leeft nog voort, voor een korte tijd, in New Mexico, maar lang genoeg om voor mij een openbaring te zijn. En de Indiaan, hoe afkeurenswaardig hij zo nu en dan ook mag zijn, heeft nog steeds iets van de vreemde schoonheid en aandoenlijkheid van de religie die hem voortbracht en hem nu in vergetelheid doet geraken.²⁵

De oude religie die door Lawrence wordt beschreven is niet zomaar een exotische curiositeit. Het is een wereldbeschouwing die veel langer dan de huidige wereldgodsdiensten dat hebben gedaan, de mensen heeft beziel en geleid. De Amerikaanse auteur Morris Berman beweert dat 'de wereld gedurende 99% van de menselijke geschiedenis betoverd was' en dat de mens zichzelf zag als een integraal deel van die betoverde wereld.²⁶

Een andere Amerikaan, de filosoof David Lovekin, is bij een aantal prominente onderzoekers in de cultuurwetenschappen nagegaan, wat zij denken over de relatie die er bestaat tussen het primitieve denken en de moderne wereld. Hij bestudeerde de recente werken van Carl Jung, Ernst Cassirer, Claude Lévi-Strauss, Mircea Eliade en Jacques Ellul, en kwam tot de volgende slotsom:

Al deze denkers zijn ervan overtuigd dat het primitieve denken een belangrijke rol speelt in de culturele wereld van de moderne mens; een verbazingwekkende veronderstelling als we de moderne wereld beschouwen als in wezen het resultaat van wetenschappelijke, mathematische en technische activiteit. Het gezond verstand schrijft voor dat de moderne wereld rationeel is en de primitieve wereld irrationeel. Maar die versie *vooronderstelt*, onder andere, dat de primitieve wereld is gestructureerd rond mythen, die worden beschouwd als valse verklaringen, en dat de moderne wereld is gestructureerd door de wetenschap, die wordt beschouwd als de waarheid. De bovengenoemde denkers echter hebben veel gedaan om die visie ongedaan te maken.... Zij zijn het er allemaal over eens dat het primitieve denken, als een specifieke vorm van bewustzijn, is geordend rond het *geheiligde* object en dat het moet worden onderscheiden van het wetenschappelijke denken dat is geordend rond het *ontheiligde* object. In deze zin zijn het wetenschappelijke denken en het primitieve denken met elkaar in oppositie.²⁷

De westerse mens leeft in een technische omgeving waarin de reeds lang begraven gedachten van zijn heidense voorouders - die Lawrence probeerde te ontdekken - van geen nut meer zijn. Het essentiële van de lineaire technische ontwikkeling is juist, dat die in het onbekende vooruit grijpt. De technische samenleving heeft, aldus Ellul, geen maat meer met vroegere samenlevingen. Het is daarom in zijn ogen nogal simplistisch om te zeggen dat 'we ons alleen maar aan moeten passen aan de techniek', of dat 'de samenleving moet worden georganiseerd in overeenstemming met de technische middelen'.

Wat [zo'n visie] in feite betekent, is dat wij ons gedurende de vijfhonderdduizend jaar van ons bestaan in een bepaalde richting hebben ontwikkeld en dat we nu plotseling worden gevraagd om te veranderen. Ik beweer eenvoudigweg, dat we niet in enkele korte jaren een evolutie van een halfmiljoen jaar kunnen onderdrukken. Wat we met zekerheid kunnen voorspellen, is dat als de technische groei voortgaat, er ook een groei in chaos zal zijn.²⁸

* * *

Lawrence gaat ervan uit dat de westerse beschaving omstreeks de zesde eeuw vóór Christus begon, en dat toen ook aan het echte heidendom een einde kwam.²⁹ Terwijl in de lange periode daarvoor de mensen werden geleid door de heerschappij en de regels van het heelal, begonnen de Oude Grieken toen voor het eerst op een afstandelijke wijze te onderzoeken door welke regels het heelal zelf werd geregeerd. Die geweldige omslag in het Griekse denken was het moment waarop het menselijk bewustzijn definitief een andere weg insloeg. De mens zou de kosmos gaan ontdekken en die vervolgens met zijn verstand overheersen. Het directe contact met de kosmos werd verbroken en die verwijdering werkt nog steeds door tot op de dag van vandaag.

De filosoof Paul Feyerabend is één van de velen die hebben geprobeerd vast te stellen waar en wanneer de *rede* zijn intrede deed - het moment dat de *logos* zich

doelbewust ging onderscheiden van de *physis*. In een discussie met de Belgische filosoof Frans Boenders in *Denken in Tweespraak* verduidelijkt Feyerabend hoe hij de ontwikkeling in die periode interpreteert.

Voordat de rede zijn intrede doet beziet men de wereld vanuit, wat Feyerabend noemt, het homerische gezichtspunt. Deze beschouwingwijze van de Griekse dichter Homerus en zijn tijdgenoten is een uiterst complexe wereld. Zij wordt niet expliciet geformuleerd maar gesuggereerd door de manier waarop de mensen spreken over elkaar, de wereld, de dieren, de goden, etc. En Feyerabend vervolgt:

Ik noem dit wereldbeeld enkel simplificerend het homerische gezichtspunt; het is natuurlijk niet het standpunt van één enkele persoon, maar het krijgt zijn neerslag in een uiterst ingewikkelde en een uiterst kleurrijke taal die uitmuntend geschikt is om allerlei uiteenlopende situaties te beschrijven. In deze fase bestaat er zonder meer overeenstemming en nog geen begrip als *waarheid*, dat onder bepaalde omstandigheden, gegeven bijzondere voorwaarden en vooronderstellingen, overeenkomst met de werkelijkheid betekent. [Die werkelijkheid] wordt niet gespecificeerd. Maar onder bepaalde omstandigheden passen bepaalde ideeën op die manier bij de situatie. De zeer talrijke, complexe, verschillende, erg kleurrijke notities die gebruikt worden, zijn direct verbonden met het erg kleurrijke leven van het individu. En dan verschijnen plotseling deze vóór-Socratici op wie alle intellectuelen zo verzot zijn. Wat doen deze heren? Zij introduceren plotsklaps zeer primitieve en simplistische begrippen, zoals *waarheid*, *werkelijkheid*, *zijn*. Daarmee gaat een bepaalde ontaarding van de taal gepaard, die men goed kan bestuderen: de taal wordt simplistisch, dunner en enigszins farizeïsch. De oude, complexe talen verdwijnen op de een of andere wijze onder de aanvallen die ze van alle zijden te verduren krijgen. De gebruikers van de nieuwe taal verklaren dat Homerus en zijn volgelingen weliswaar veel weten, maar niet het *wezen*, de *essentie*. Wanneer we nu deze twee zaken onbevooroordeeld vergelijken, enerzijds de kleurrijke, gediversificeerde wereld, en anderzijds de zeer simplistische constructies, dan kan men de nieuwlichters niet anders dan kinderachtig vinden. Maar vreemd genoeg worden deze kinderachtige constructies door allerlei sociale omstandigheden en allerlei nog te onderzoeken redenen ontzettend populair, ja, ze worden de grondslag waarop de westerse soort van kennis is opgebouwd. En voortaan moet alles dat tot dusver door geen mens als problematisch was beschouwd, in het licht daarvan geconstrueerd worden. Op dat moment ontstaan er voor het eerst problemen: hoe is de verhouding van subject tot object? Voordien bestond dat probleem niet, omdat er niet zulke simplistische begrippen als subject en object bestonden.... En daarmee is de zaak aan het rollen gebracht.³⁰

De Griekse sofistieke wijsgeer Protagoras veroorzaakte in de vijfde eeuw voor Christus een revolutie in het denken door te beweren dat de mens de maat is van alle dingen, 'van de dingen die zijn, dat ze zijn; van de dingen die niet zijn, dat ze niet zijn'.³¹ Door zo te denken zonderde de mens zich af van de natuur, waarvan hij zelf deel uitmaakt. Uit de schaduw van het vóór-Socraticische denken, waarin het onderscheid tussen geest en materie, bewustzijn en stof, nog niet zo helder werd gemaakt, werd de mens voor het eerst, welbewust en in de volle aandacht van de filosofie, als het subject van de geschiedenis naar voren geschoven. Definitief ging hij op weg in de richting *weg* van de natuur. Het westerse denken richtte zich uitdrukkelijk op de verandering die de natuur vanwege de maatstaf mens moest ondergaan. Toen de Oude Grieken vijftienduizend jaar geleden op zoek gingen naar de zuivere kennis, begaven zij

zich op de weg van een riskante lineaire wijze van denken. Lawrence kon zich de opwinding wel voorstellen die zich van de Oude Grieken meester maakte, toen zij de wetten van het verstand ontdekten. Dankzij de wetten van de logica konden zij wegvlugten uit het verband met de kosmos naar het onsterfelijke individuele bewustzijn. De *Urdummheit* van het kosmische bewustzijn maakte plaats voor de opkomst van het supreme individuele en dualistische denken.³² Mens en kosmos raakten het contact kwijt en werden in zekere zin vijanden. Sindsdien heeft de mens geleefd om het universum te veroveren. Tot op grote hoogte is hij geslaagd. Met al het mechanische van de menselijke wereld lijkt het of de mens de meester van het leven is geworden, maar in feite is de *Logos* het machtige wapen dat, aldus Lawrence, de wereld zal kastijden (en tenslotte zal vernietigen).³³

Hoe het zover kon komen dat de mens, voor wat betreft zijn bewustzijn, afgesneden raakte van de kosmos, weten we niet. Maar we kunnen zien dat het hetzelfde is als kennis: kennis is alleen mogelijk door een scheiding van subject en object. We kunnen ook zien dat dat een tragedie is. En we kunnen zien dat het *zonde* zou kunnen worden genoemd, omdat het een ver-*val* is van eenheid....³⁴

De zeer oude wereld was volgens Lawrence geheel religieus en goddeloos. De hele kosmos was in leven en de mens leefde 'in naakt contact met de kosmos'. Dat innige contact liet geen ruimte voor de inbreuk van het god-idee.

Het was niet eerder dan dat het individu zich afgescheiden begon te voelen, niet eerder dan dat hij verviel tot het besef van zichzelf, en bijgevolg tot apartheid; het was niet eerder dan dat hij, mythologisch gesproken, at van de Boom van de Kennis in plaats van de Boom van het Leven en hij zichzelf *apart* en afgescheiden wist, dat het idee van een God verrees, om tussenbeide te komen tussen de mens en de kosmos. De oudste ideeën van de mens zijn zuiver religieus, en er is geen notie van enige soort van God of goden. God en de goden verschijnen pas wanneer de mens in een gevoel van afgescheidenheid en eenzaamheid is 'gevallen'.... Er moet een bemiddelaar zijn tussen de mens en de 'verloren' kosmos. Er moet een bemiddelend bewustzijn bestaan dat beide kanten begrijpt, zowel de grote, creatieve, ondoorgrondelijke kosmos als de ziel van de mens.³⁵

De kosmisch-religieuze staat van de mens werd zo gevolgd door de god-religieuze staat. Jezus was volgens Lawrence de laatste manifestatie van de god-religieuze staat. Sinds de Griekse wereld van Jezus' dagen heeft de westerse beschaving nog tweeduizend jaar verder geleefd 'in een dode of stervende kosmos, hopen op een hemel hierna'.³⁶ Deze laatste tweeduizend jaar ziet Lawrence als de filosofisch-wetenschappelijke staat. En nu zijn we beland aan het einde daarvan. 'Wat volgt? We weten het niet.'³⁷

De huidige situatie, het einde van de filosofisch-wetenschappelijke staat, herinnert aan het einde van de god-religieuze staat, zoals Lawrence dat heeft beschreven.

De Griekse wereld van Jezus' dagen was vermoeid. Er was te veel om aan te kunnen. Er was te veel oorlog geweest, te veel onheil. En er was nu te veel bewustzijn. In de Grieks-sprekende wereld waren de bewustzijnen van alle levende culturen samengekomen, van elke bestaande religie,

onverschillig of die Helleens of Egyptisch, Chaldeeus, Perzisch of Romeins was of mogelijk zelfs Hindoestaans. Net zoals wij dat vandaag doen, wisten de Grieken van alle religies. Zij wisten van alle culten en filosofieën, van alle problemen en alle oplossingen. En dat was teveel voor hen. Zij wisten teveel, en dat verlamde hen, het verspilde hun krachten.³⁸

* * *

6:1-8

Ik bleef toezien. Toen het Lam het eerste van de zeven zegels opende, hoorde ik één van de vier Dieren roepen als met de stem van de donder: Kom uit! Ik zag toe. En zie: een wit paard. En die er op zat, had een boog, en hem werd een kroon gegeven; als overwinnaar trok hij uit, om nog meer te overwinnen. Toen het Lam het tweede zegel opende, hoorde ik het tweede Dier roepen: Kom uit! En een ander paard kwam te voorschijn, vuurrood. Aan zijn berijder werd het gegeven, de vrede van de aarde weg te nemen, zodat men elkaar zou vermoorden; een groot zwaard werd hem ter hand gesteld.

Toen het Lam het derde zegel opende, hoorde ik het derde Dier roepen: Kom uit! Ik zag toe. En zie: een zwart paard; en die er op zat, had een weegschaal in zijn hand. En ik hoorde een stem te midden der vier Dieren roepen: Een maat tarwe voor een tienling, en voor een tienling drie maten gerst; maar de olie en de wijn moogt ge niet schaden!

Toen het Lam het vierde zegel opende, hoorde ik de stem van het vierde Dier roepen: Kom uit! Ik zag toe. En zie: een vaal paard; en die er op zat, heette de Dood; en de Onderwereld kwam achter hem aan. En hun werd macht gegeven over het vierde deel der aarde, om te doden met zwaard en hongersnood, met pest en wilde beesten.

9:17-19

Zó zag ik in het visioen de paarden en hun berijders: ze droegen harnessen, vuurrood, paars, zwavelgrauw; de koppen der paarden waren als koppen van leeuwen; vuur, rook en zwavel kwamen uit hun bek.

Door deze drie plagen werd het derde deel der mensen gedood, namelijk door het vuur, de rook en de zwavel uit hun bek. Want de macht der paarden ligt in hun bek, maar tegelijk in hun staarten; immers hun staarten zijn slangen gelijk, en van koppen voorzien: ook hiermee brengen ze letsel toe.

uit de Openbaring van Johannes

In *Apocalypse*, het laatste boek dat Lawrence in 1929 vlak voor zijn dood schreef, heeft hij een testament nagelaten waarin hij een radicale kritiek geeft op de westerse beschaving en uiteen zet wat hem in de oeroude kosmisch-religieuze beschaving zo fascineert. 'Ik zou de sterren weer willen kennen, zoals de Chaldeeërs die kenden, tweeduizend jaar voor Christus. Ik zou graag in staat willen zijn om mijn ego in de zon te

plaatsen en mijn persoonlijkheid in de maan en mijn karakter in de planeten en het leven van de hemelen willen leven, zoals de vroege Chaldeeërs dat deden.’³⁹

Lawrence ontleent de beelden voor zijn testament aan het laatste deel van de Bijbel: het Boek der Openbaring (of Apocalyps) dat in de eerste eeuw van de christelijke jaartelling door Johannes van Patmos werd geschreven. De vier ruiters van de Apocalyps verschijnen als de voorboden van het naderend onheil dat over de wereld zal worden gebracht. Het christelijke verhaal van de Openbaring vertoont volgens Lawrence de duidelijke overblijfselen van het vroegere heidense denken. In zijn inleiding tot een recente uitgave van *Apocalypse* beweert Melvyn Bragg dat Lawrence zich in dit laatste boek richt op ‘niets minder dan de herontdekking en het herstel van de krachten van de ziel’.⁴⁰

In het Boek der Openbaring vindt Lawrence de half-begraven formuleringen van oude denksystemen en het gevoel dat heerste in de kosmisch-religieuze staat van de mens. Hij vindt daarin percepties van het leven die ons, in zijn ogen, het gevoel van eenheid zouden kunnen hergeven, dat we verloren zijn.⁴¹

De vrees van Lawrence was dat we aan het rafelige einde van een ongeschikt geloof waren gekomen; dat we waren verstrikt in een onmenselijke techniek die ons zou verwoesten, tenzij wij ons denken zouden veranderen en meer in het bijzonder onze harten en onze zintuigen. Hij beweerde dat de laatste tweeduizend jaar ons hebben onderdrukt met *de verkeerde rede* en ons hebben beteugeld met een valse religie. Het resultaat zou alleen maar een Armageddon van de wereld en de geest kunnen zijn.

Wat Lawrence heeft gezocht vond hij nog het meest bij de Pueblo-Indianen in Taos. Het respect was wederzijds. In de westerse wereld, waarvoor hij schreef, had Lawrence veel vijanden, die hem schuwden als een groot gevaar voor de heersende moraal. De profeet was in zijn eigen land een teken van tegenspraak, maar de Indianen van de andere wereld mochten hem graag. De Taos-Indianen hadden genoeg aan hun eigen leven en hadden Lawrence niet nodig. Toch accepteerden zij Lawrence en leerden hem kennen als een vriendelijk en vreedzaam persoon. Toen de Indianen in Taos Pueblo pas jaren later hoorden dat hij ver weg in Europa was gestorven, klommen zij langs de berg omhoog naar de ranch waar Lawrence in de jaren twintig had gewoond en gewerkt. Op de deur van wat vroeger zijn werkkamer was geweest schilderden zij, als blijk van erkenning, een grote bizon.⁴²

* * *

Het noorden van New Mexico moet in recente geologische tijd het toneel zijn geweest van grote vulkanische activiteit. Er zijn verspreide gebieden in de Southwest die *malpais* worden genoemd. Het zijn de *badlands*, dikbezaaid met zwarte lava; een schrik voor de reizigers te paard, omdat de vulkanische bodem moordend is voor de paardevoeten. Het landschap in de Southwest vertoont nu nog de duidelijke sporen van

de diepe ondergrondse krachten, die het gebied hebben bewogen. Dikke lagen van vulkanische as, hete zwavelbronnen, vulkaankegels en openingen in de aardbodem waaruit gassen ontsnappen, zijn onmiskenbare aanwijzingen dat dit vulkanisch gebied in een nabij verleden een open verbinding met de onderwereld moet hebben gehad. De grote vulkanische explosie, die de omgeving bepaalde, vond plaats in de *Valle Grande*, een schotelvormige verzakking met een doorsnee van tussen de 20 en 30 kilometer in het Jemez-gebergte ten westen van de Rio Grande. De vallei zou zijn overgebleven na de uitbarsting van een reusachtige vulkaan in de oertijd. De explosie zou zo hevig zijn geweest, dat de hele vulkaan ineens stortte tot een zogeheten *caldeira*, een wijde, vlakke kraterkom met steile wanden.

Het was het rechteroog van de aarde, dat openstond naar de zon.... Het was uitgehold uit de donkere pieken, alsof het de bron was van een opstekende storm, diep amber, blauw en rookkleurig. Het uitzicht langs de diameter was schitterend. Het was ongelooflijk groot en uitgestrekt.... Het leek of juist daar een vreemd en schitterend licht over de wereld lag en alle dingen in het landschap schoongespoeld waren en afstand hadden gekregen. In het zonlicht van de ochtend lag de Valle Grande vol vlekken door de schaduw van de wolken. Het trilde door het golven van het wintergras. De wolken waren er altijd, groot, scherp omljnd en lichtend in de zuivere lucht. Maar de grootsheid van het dal lag in de omvang. het was bijna te groot om met het oog te bevatten, van een vreemde schoonheid en vol afstand. Zo'n uitgestrektheid leidt tot zinsbegoocheling, het soort zinsbegoocheling, dat de werkelijkheid peilt. Waar dat gebeurt, heerst altijd verwondering en opgetogenheid.

N. Scott Momaday⁴³

Het was op een zuidelijke uitloper van deze vulkaan dat de tovenaars in Cañoncito bijeenkwamen voor het congres waar een wervelende beweging op gang werd gebracht die niet meer kon worden gestopt. Op de oostelijke helling, bovenop een smal plateau dat voor erosie gespaard is gebleven, verzamelden zich de atoomfysici.

Een vierde ruiter komt aan in de Southwest en gaat daar wederom een nieuwe orde opleggen. Zijn naam is Julius Robert Oppenheimer (*En zie: een vaal paard; en die er op zat, heette de Dood; en de Onderwereld kwam achter hem aan*). Oppenheimer is vanuit het oosten de Rio Grande overgestoken en is met zijn pakpaard op trektocht door het Jemez-gebergte. Die trektocht voert hem door de diepe canyons en over de hoge mesa's langs de vulkaanhelling ten oosten van de Valle Grande. Klimmend langs de ravijnen bereikt hij het Pajarito Plateau, een gebied rijk aan Indiaanse historie. De rotswoningen en de ruïnes die Oppenheimer op zijn tocht voorbijtrekt, zijn de eeuwenoude sporen van de Pueblo-Indianen, die hier vanaf de twaalfde eeuw hebben gewoond. Wat op één van de mesa's, temidden van de dichte pijnbossen, vooral zijn aandacht trekt is de *Los Alamos Ranch School*, een exclusieve kostschool voor jongens. De school bestaat uit een verzameling van kleine en grote blokhutten en houten schuren. Oppenheimer is verrukt over de prachtige ligging van de school. Later, als hij op vakantie terugkeert naar zijn zomerhuis in het Sangre de Christo-gebergte in New Mexico, zal hij

de Los Alamos-school nog dikwijls bezoeken.⁴⁴

Vanaf zijn jeugd werd Oppenheimer door twee voorliefdes gefascineerd: fysica en woestijnen. Al ontbrak het de jonge Robert niet aan een brede belangstelling en leergierigheid, toch was hij voor zijn ouders een zorgenkind. Hij was verlegen, dromerig en lichamelijk zwak. Bovendien was hij vaak depressief en had hij maar weinig vrienden. Voor zijn leeftijdsgenoten was hij een *freak*. Toen hij van de middelbare school afkwam sprak hij vijf talen, schreef hij gedichten en had hij al veel boeken gelezen. Hij leerde voor zijn plezier Sanskriet en verdiepte zich in de Hindoe-cultuur. Oppenheimer was een wonderkind, maar, zoals hij van zichzelf zei, hij was ook 'de eenzaamste mens in de wereld'.⁴⁵ Hij was schuchter en tegelijk ijdel en had een grote drang om uit te blinken. Hij oogstte al vroeg succes. Met zestien wetenschappelijke publikaties op zijn naam was Oppenheimer op 25-jarige leeftijd al een legendarische figuur in de wereld van de fysica en doceerde hij aan twee universiteiten: Caltech en Berkeley. Als hij college gaf was de zaal volgepakt met een gehoor dat de grootste moeite had om te begrijpen wat de jonge professor over de nieuwe quantum-mechanica vertelde. Zijn studenten adoreerden hem en probeerden zelfs zijn manier van doen te imiteren.⁴⁶

In de zomer van 1942 keert Robert Oppenheimer terug naar de afgelegen mesa op de helling van de Valle Grande in New Mexico. Hij is midden dertig en op het toppunt van zijn carrière gekomen. Als pas benoemd leider van het Manhattan Project gaat hij op zoek naar een geschikte plaats waar de fysici in het diepste geheim de eerste atoombom kunnen gaan bouwen. Zijn gedachten gaan daarbij terug naar zijn jonge jaren en naar zijn favoriete plek: de Los Alamos Ranch School op het Pajarito Plateau. En Oppenheimer besluit: de plaats van zijn jeugdherinnering wordt de plaats waar het wapen van de toekomst zal worden gebouwd. Als gevolg van die keuze wonen er binnen drie jaar in Los Alamos meer dan zesduizend mensen en ontstaat er op die mesa een nieuwe, onwerkelijke wereld.

Het onbeheerste proces dat op het Pajarito Plateau in gang wordt gezet heeft alle kenmerken van een pathologie. Een deel van de Southwest wordt doelbewust afgesplitst om niet langer als een ondergeschikt deel maar als een op zichzelf staand geheel een eigen leven te leiden. Het afgesplitste deel gaat vervolgens zo op in zichzelf, dat het het grote geheel gaat overheersen. Het najagen van een deel-belang, het fanatieke geloof in een deel-waarheid, neemt zulke vormen aan dat er een kwaadaardige woekering ontstaat.

In de periode dat het Manhattan Project op volle toeren draaide, kende het enthousiasme geen grenzen. Vrijwel alle fysici van naam in de Verenigde Staten waren op Los Alamos samengetrokken. De uitblinkers op het onherbergzame plateau boven de woestijn hadden een gouden tijd. Nooit eerder waren zij met zoveel briljante geesten bij elkaar geweest. Officieel bestond Los Alamos niet. Men noemde de mesa de *Magic Mountain* of ook wel *Shangri-La*. Men sprak over de gemeenschap op de berg als een 'Atheense Wereld in Amerika'.⁴⁷ Er heerste grote kameraadschap en er was een opgewekt cultureel leven. Vele fysici waren ook goede musici of hielden erg van klassieke muziek. De gemiddelde leeftijd van deze cultuurminnende gemeenschap was 27 jaar. Eén van de fysici beschreef de stemming die er in de oorlog op Los Alamos heerste als een *macho-*

mentaliteit.⁴⁸

De Pueblo-Indianen uit de omgeving fungeerden als voetvolk, goed genoeg voor het eenvoudige werk. Dagelijks verschenen zij bovenop de zwaarbewaakte mesa om daar als arbeiders, schoonmakers, vuilnismannen of hulp in de huishouding te werken. In de weekeinden fungeerden de dorpen van de Indianen als toeristisch object voor de leden van de staf. De rest van de week bleven de medewerkers van Los Alamos binnen het prikkeldraad en de wachtposten. De Pueblo-Indianen wisten niet wat er bovenop de mesa werd bekookt. Dagelijks konden zij de explosies horen waarmee nieuwe onderdelen in de canyons werden getest. 's Nachts konden zij zien hoe op de mesa de lichten bleven branden.

Oppenheimer was een poëtische dromer, maar tegelijkertijd was hij ook de ware genius die over de rand van de wetenschap in de toekomst kon kijken. De eens zo eenzame student werd tot een machtig man die zou bepalen waar, wanneer en hoe de eerste atoombom zou ontploffen. De keuzes van Oppenheimer gaven de Southwest voorgoed een nieuwe bestemming. De proefexplosie bewees zijn succes. In de woestijn van New Mexico ontstond de moderne Prometheus het nieuwe vuur aan de goden en gaf het aan de stervelingen. Oppenheimer begreep pas welk kwaad hij had aangericht *nadat* hij het vuur eenmaal had ontstolen. Eerder gunde hij zich geen tijd om de waanzin ervan onder ogen te zien. Direct na de ontploffing vertelde hij aan verslaggevers, dat hij bij alle vreugde over het succes ook 'bang is voor wat wij gemaakt hebben'.⁴⁹ Vijf maanden later werd er op de Los Alamos-mesa een plechtigheid gehouden waarbij Oppenheimer namens alle medewerkers een hoge militaire onderscheiding in ontvangst nam. In zijn dankwoord zei hij dat zijn trots werd getemperd door een grote zorg en waarschuwde hij zijn toehoorders dat, als de nucleaire wapens aan het bestaande wapenarsenaal zouden worden toegevoegd, er een dag zou komen dat de mensheid de naam van Los Alamos zou vervloeken.⁵⁰

De voorliefde die Oppenheimer had voor woestijnen en de fysica gaven uitdrukking aan twee kanten van zijn persoon die elkaar niet verdroegen. Oppenheimer had ontzag voor de betovering van de natuur van New Mexico en daarom koos hij Los Alamos als de plaats voor het uitleven van zijn passie voor de fysica. Toen Oppenheimer zijn atoombom koste wat kost tot ontploffing liet komen, koos hij voor de fysica en tegen de woestijn. Nadat de eerste atoombommen hun efficiëntie eenmaal afdoende bewezen hadden kreeg hij spijt van het toegeven aan zijn verslaving. Hij wilde dan ook dat het laboratorium zou worden opgeheven. De woestijn in hem hernam zijn rechten. De mesa met zijn Indiaanse heiligdommen moest in zijn oude luister worden hersteld. De betoverde berg *should be given back to the Indians*, had Oppenheimer gezegd.⁵¹

De bezinning kwam te laat. Voor het technisch systeem had Oppenheimer zijn prestatie al geleverd. Het genie dat dode steen in ongekende energie kon veranderen, dat de woestijn niet met rust kon laten en zijn vernietigende macht zo nodig moest beproeven, viel in ongenade toen hij zich tegen de verdere ontwikkeling begon te verzetten. Oppenheimer werd achtervolgd door zijn schuldgevoel, door de andere kant

van hemzelf: de verdelger van werelden.

Twintig jaar later, in 1965, twee jaar voor zijn dood, toen hij allang bij de autoriteiten uit de gunst was geraakt, werd Oppenheimer in een televisie-interview gevraagd wat hij dacht van de mogelijkheden om de kernbewapening te beheersen. Hij antwoordde met tragische stem: 'Het is twintig jaar te laat. Het zou de dag na Trinity al gebeurd moeten zijn.'⁵²

Het gevoel van machteloosheid beperkte zich niet tot de leider van het Manhattan Project, maar maakte zich na de aanval op Hiroshima en Nagasaki ook meester van een groot deel van de Los Alamos-gemeenschap. Het was de anticlimax van de jarenlange bezetenheid die de geheimzinnige atoomstad in de bergen van New Mexico in haar greep had gehad.

* * *

De tijd heelt alle wonden. Absurditeiten verliezen hun scherpe kanten en worden met de jaren steeds meer normaal. Als hun daden maar lang genoeg zijn verjaard worden zelfs oorlogsmisdadigers in de geschiedenisboeken tot helden van de nationale historie verheven. In april 1983 - één maand voordat de Indiaanse leiders op korte afstand van Los Alamos in Santa Clara Pueblo bijeenkomen om de wereld te waarschuwen dat zij de tekenen van het naderend onheil hebben gezien - komt er in de bergen van New Mexico een illustre gezelschap bijeen om te herdenken dat veertig jaar eerder op het Pajarito Plateau het Los Alamos-laboratorium werd opgericht. Enige tijd voordat de reünie plaatsvindt is er op de Amerikaanse televisie een documentaire over Oppenheimer en de atoombom vertoond. Na het zien van deze film, *The day after Trinity*, heeft de Amerikaanse schrijfster Anne Herbert zich in een recensie afgevraagd hoe het ooit zover had kunnen komen.

Hoe kreeg Robert Oppenheimer dozijnen fysici, stuk voor stuk genieën en prima donna's, zover dat zij onder een ongelooflijke druk samenwerkten om de atoombom uit te vinden? Hoe rechtvaardigden deze mannen - briljant, humanistisch en dikwijls politiek zeer ver naar links - het maken van het slechtste wapen dat ooit was gemaakt? Als zij het deden om Hitler te stoppen (en velen deden het daarom), waarom stopten ze dan niet nadat Duitsland was verslagen nog voordat de bom gereed gekomen was?... We zijn niet door slechte mensen in deze situatie gebracht, maar door mensen van goede wil die hun best deden.⁵³

Uit alle streken van Amerika zijn de wetenschappers en technici teruggekomen naar de *Magic Mountain*, waar ze veertig jaar eerder met eigen handen de eerste atoombom hebben gebouwd. De provisorische barakken van weleer zijn vervangen door riante laboratoria die voldoen aan de eisen van deze tijd, maar enkele nostalgische monumenten zijn gebleven. Voor de *welcome party* verzamelen de reünisten zich in de Lincoln-blokhut, een overblijfsel van de Los Alamos-jongensschool. Het is de plaats waar

de wetenschappers zich in de oorlog ontspannen of met elkaar hun problemen bespraken. Opnieuw steken de coryfeeën van toen onder de van wagenwielen gemaakte kroonluchters de koppen bij elkaar. Toch is het in alle opzichten anders dan toen. Er is één grote afwezige, Oppenheimer, die zestien jaar eerder is overleden. Zijn naam wordt in de gesprekken nog het meest genoemd. Het was Oppie die in de hoogtijdagen van Los Alamos het leven op de mesa beheerste en zelfs nu wordt zijn charismatisch gezag nog maar node gemist.

De tegenstander van Oppenheimer, Edward Teller, is er wel. Teller heeft Oppenheimer overleefd en is nog steeds een invloedrijk adviseur van de Amerikaanse regering. Deze 'gevaarlijkste man van de wereld' is nog even bezeten als toen. Hij kan het niet laten om ook op deze reünie voor zijn allernieuwste kernwapens te pleiten. Met zijn 'derde generatie' wapens heeft hij vele troeven in handen: de *electromagnetic-pulse (EMP)*-bom, de laserwapens, de wapens met deeltjesstralen die in het kader van het Star Wars-project in de ruimte zullen worden geplaatst, en het plan voor een laboratorium en een uitkijkpost op de maan.⁵⁴

De reünie is een groep zonder leider. Teller heeft in de politiek veel macht en invloed, maar onder een groot deel van zijn collega-wetenschappers geniet hij weinig sympathie. De leegte die de legendarische Oppie heeft achtergelaten kan op deze reünie door niemand worden opgevuld. De reünisten hebben behoefte aan iemand van het eerste uur, die zegt dat wat zij op Los Alamos hebben gedaan goed was, en die tegelijkertijd de gevoelens van schuld met hen deelt. Er blijkt inderdaad zo iemand te zijn. Het hoogtepunt wordt de toespraak van Nobelprijswinnaar Isador Rabi. Deze grijsaard van 84 jaar was degene die indertijd in de Alamogordo-woestijn de door Fermi georganiseerde weddenschap had gewonnen. Zijn schatting van de explosieve kracht van de eerste atoombom bleek het dichtst bij de waarheid te liggen. Voor een aandachtig gehoor begint Rabi met het ophalen van zijn persoonlijke herinneringen aan de geweldige tijd op de mesa. Hij spreekt over de oorlogsjaren als 'een tijd van grootsheid en dwaasheid'. Voor de pioniers was Los Alamos 'een nieuwe en mystieke wereld' geweest. Over de bedoelingen van de bouwers van de bom vertelt Rabi niets dan goeds. *How well we meant*: zo luidt de titel van zijn lezing.⁵⁵ Rabi benadrukt vooral hoe onschuldig en idealistisch de wetenschappers van Los Alamos in de oorlog waren. Allen waren betrokken in een kruistocht om de beschaving van een barbaar als Hitler te verlossen. 'Alleen de wetenschap kon de beschaving nog redden.'

De goedbedoelende wetenschappers hadden op Los Alamos de beste tijd van hun leven gehad, al waren er sommigen die 'het wel immoreel vonden om zoveel plezier te beleven aan het werken aan zoiets als een atoombom'.⁵⁶ De wetenschappers in Los Alamos verloren de menselijke waarden uit het oog en zij spraken, aldus Rabi, over mensen, alsof mensen alleen maar materie waren. Maar later kreeg het schuldgevoel steeds meer de overhand. Men begon zich op het Los Alamos-laboratorium bewust te worden dat er een onomkeerbaar proces in gang was gezet. Het was, zo zegt Rabi, 'ontnuchterend om te ervaren, hoe kwetsbaar mensen zijn voor wat de wetenschap kan uitvinden, en hoe hulpeloos.... Dwaasheid werd een ding op zichzelf'.⁵⁷

Rabi rakelt de schuld op, maar dekt die ook weer toe. Dat er in de laatste veertig jaar zoveel misbruik is gemaakt van de schepping van de Los Alamos-wetenschappers, hoeft de oorspronkelijke scheppers niet met schuld te belasten. 'Wat we deden was groots; wat we deden was onontkoombaar; wat we deden was, in die tijd, gelukkig voor de Verenigde Staten en voor de wereld.'⁵⁸ Rabi verwijt de wetenschappers wel dat zij *later*, in hun politieke apathie, hun verantwoordelijkheid hebben ontdoken toen de macht over het atoom escaleerde en steeds verder over de wereld werd verspreid. Toen de geest uit de fles was, hadden de wetenschappers er geen vat meer op. Rabi spreekt plotseling harde taal.

Het resultaat van de inspanningen van de wetenschappers is dat de naties nu - net zoals indertijd de gevangenen voor de oven van Auschwitz - in een rij staan, terwijl wij proberen de ovens efficiënter te maken. We bedoelden het goed, maar wij deden er min of meer afstand van. We gaven het weg. We gaven de macht weg aan mensen die het niet begrepen en nu hebben we er geen vat meer op. We moeten het weer terug zien te winnen.⁵⁹

Rabi is uitgesproken en de mensen in de zaal staan onmiddellijk op. Rabi schrikt en denkt dat zij de zaal verlaten uit protest tegen wat hij zojuist heeft gezegd. Hij is bang dat hij het met deze harde woorden heeft verknoeid. Maar zo is het niet. Zijn gehoor bestaat uit mensen die het aan intelligentie nooit heeft ontbroken. Als één man staan zij op om hem een staande ovatie te geven. Iedereen kan immers tevreden zijn. Men heeft in vervoering geluisterd. Het applaus blijft maar aanhouden. De mensen voelen zich verenigd in een groot schuldgevoel en deze grijze man heeft dat schuldgevoel prachtig vertolkt, omdat hij tegelijkertijd heeft gezegd dat de mannen van het eerste uur onschuldig waren.

Op het feestprogramma van de reünie staat nog een cocktail party en een feestelijk diner. Als de gasten na het drinken van de cocktails in de Fuller Lodge de straat oversteken naar het Los Alamos Community Building, passeren zij een stille wake van over het algemeen jonge demonstranten met een kaars in de hand. De demonstranten zijn gekleed in monsterlijke gewaden en hebben hun gezichten met namaak-wonden beschilderd. Eén van de mensen die de demonstratie hebben georganiseerd, heeft zelf tijdens de oorlog in Los Alamos gewerkt. Bijna alle deelnemers aan de reünie - hoe schuld bewust ze ook zijn - negeren de demonstranten. Alleen één oudere fysicus richt zich tot een jonge vrouw die een bord draagt met de woorden: *ONE BOMB IS TOO MANY*. 'Eén bom was niet genoeg', zo verbetert hij haar: 'er waren er twee nodig.'⁶⁰

Al verklaren de pioniers van de kernwapenwedloop hen voor gek, ieder jaar komen de demonstranten terug. Eén van de vredesactivisten die altijd weer meedoet aan de protesttochten naar Los Alamos is Peter Oppenheimer, de zoon van de legendarische leider. Hij heeft het lang niet zo ver gebracht als zijn vader. Hij is timmerman in Santa Fe en houdt zich in alle rust bezig met de opvoeding van zijn kinderen. Als hij bij Los Alamos demonstreert gaat zijn vriendin Silvi Soloman met hem mee. Samen hebben ze de hoop nog niet laten varen. Silvi zegt dat de mensen daarboven op de mesa nu inderdaad wel beginnen te denken over waar ze mee bezig zijn. 'En', zo voegt zij daaraan

toe: 'het is oneerlijk om de beschuldigende vinger uit te steken naar het laboratorium voor een verantwoordelijkheid die wij allemaal delen.'⁶¹

Al had Oppenheimer zelf graag gewild dat zijn geesteskind, de nederzetting Los Alamos, direct na de oorlog geheel zou verdwijnen, de geheimzinnige stad is gebleven. Ook nu wordt het Los Alamos-complex nog steeds hel verlicht. Spotlights verlichten de hoge geschutstoren en het dubbele hekwerk dat de *plutonium facility* omgeeft. De geheimzinnigheid en bewaking is zeker niet minder geworden. De nucleaire erfenis hangt nog steeds boven de stad. Los Alamos is inmiddels uitgegroeid tot een plaats met twintigduizend inwoners en heeft de bijnaam gekregen van *Bombsville*, een naam waar de bewoners trots op zijn.⁶² Er worden nu in Bombsville geen bommen meer gebouwd - ze worden er alleen nog ontworpen. Bovenaan de agenda staat het nieuwe werk voor Star Wars. Nog steeds hoort men in de omgeving de ontploffingen voor het testen van explosieve systemen. De meeste inwoners hebben er vrede mee dat ze werken voor een oorlogsindustrie. *Don't bite the hand that feeds you.*

Daarnaar gevraagd, vinden sommige jongeren in Los Alamos het soms nog wel angstig om te leven in een stad *where the whole destruction of mankind was plotted*, maar tegelijkertijd zeggen ze er 'eigenlijk nog nauwelijks aan te denken'.⁶³ In de jaren zeventig was Los Alamos een centrum van drugshandel, maar die activiteit is inmiddels de kop ingedrukt. Eens was het de *Suicide Capital* van de Verenigde Staten. Twee ontwerpers van wapensystemen pleegden zelfmoord en lieten een boodschap achter dat zij het werk dat zij deden niet langer wilden voortzetten. Onder de jeugd waren opvallend veel gevallen van zelfmoord.

Midden in de Jornada del Muerto - op de plaats van de proefexplosie - staat als een baken in de vlakke woestijn een kolom van zwarte vulkanische stenen met daarop de simpele woorden: *Trinity Site, where the world's first nuclear device was exploded on July 16, 1945*. Meer niet; geen enkele oproep tot bezinning, geen enkel excuus. In de *Open House Tour*, een touristenbrochure die door de militairen van White Sands Missile Range wordt verspreid, staat nog wel vermeld dat het, vanwege het gevaar van het binnenkrijgen van radioactieve stofdeeltjes, verboden is om binnen de omheining te drinken of te eten. Het wordt kinderen en zwangere vrouwen ontraden om het monument te bezoeken.⁶⁴ Het monument is het referentiepunt van de nieuwe ordening. Na de eerste proefexplosie bij Trinity Site zijn er nog meer dan achthonderd kernexplosies gevolgd.

De Southwest is bezaaid met luchtmachtbases en centra van ontwikkeling en onderzoek op het gebied van kernwapens, ruimtevaart en andere sectoren van oorlogsindustrie. Met het comfort van de air-conditioning kan het ongemak van het woestijnklimaat worden teruggedrongen. De duizenden experts die in de Southwest werken zijn van alle technische gemakken voorzien. Van een *Land of Enchantment* is de Southwest geworden tot een futuristisch decor. In het woestijngebied ten zuiden van Trinity Site bevindt zich een landingsplaats voor de Space Shuttle en even ten noorden van Alamogordo schiet men bij proeven met een Star Wars-ruimtelaser raketten uit

elkaar die op afstand in de woestijn staan opgesteld. Twee van de drie belangrijkste Amerikaanse centra voor het ontwerpen en produceren van kernwapens, Los Alamos en de Sandia National Laboratories, liggen in New Mexico (het derde centrum vormt het Lawrence Livermore National Laboratory in Californië). Het Sandia-wapenlaboratoriumcomplex is het grootste wapenlaboratorium in de Verenigde Staten en is genoemd naar de nabij gelegen Sandia-bergrug. Die Sandia-bergrug, ten noordoosten van de grote stad Albuquerque, is volgepakt met kernwapens.

* * *

Op 9 augustus 1985, de veertigste verjaardag van de atoomaanval op Nagasaki, wordt er bij Kirkland Air Force Base in Albuquerque in New Mexico een vredesnachtwake gehouden. De demonstranten hebben zich voor de ingang van de basis opgesteld. Binnen de Kirkland-luchtmachtbasis bevinden zich de Sandia National Laboratories. Met hun protestborden en picketline proberen de demonstranten de aandacht te trekken van het personeel dat de wapenfabriek in- en uitgaat. Tot hun verbazing hebben zij succes. Vanuit de basis komt er een man toegelopen. Het is een goed gekleed heer. Met een verlegen gebaar overhandigt hij de demonstranten een document dat hij zelf heeft geschreven. Hij wenst de demonstranten het beste toe en verdwijnt weer. Later vernemen de demonstranten dat de man, Thomas Grissom, een van de meest belovende fysici is die het Sandia-laboratorium ooit in dienst heeft gehad, en dat hij op diezelfde dag van de vredesdemonstratie het laboratorium heeft verlaten. In het document zet hij de redenen uiteen waarom hij de kernwapenfabriek bij Albuquerque voorgoed de rug toekeert. Na jaren van twijfel is het hem duidelijk geworden dat hij met zijn wetenschappelijk werk deel uitmaakt van een veel groter, zichzelf versterkend militair-industrieel systeem, dat 'alleen al door zijn aard en zijn schrikbarende enormiteit uiteindelijk in onze verwoesting moet resulteren'.

Grissom ontwikkelde nieuwe ontstekingsystemen voor kernwapens. Al veel eerder rees bij hem de vraag: waarom doe ik dit werk? Na die eerste bewustwording had hij nog meer dan zeven jaar nodig om zich los te maken uit de binding die hem gevangen hield. Aanvankelijk vond hij de demonstranten buiten de poort beneden zijn waardigheid. De protestbeweging stemde niet overeen met wat hij 'dacht dat pragmatisch was. Het ging in tegen het pragmatisme van mijn hele training in fysica en wiskunde.' Maar eenmaal zelf in gewetensconflict gekomen, kreeg Grissom steeds meer respect voor de mensen in de protestbeweging die hun bezorgdheid over de alarmerende toestand niet langer alleen voor zichzelf hielden, maar publiekelijk voor hun overtuiging uitkwamen. 'Deze mensen deden de dingen, waarvan ik hoopte dat ik de moed zou hebben die te doen.' Grissom is een van de weinige getuigen die verslag doet van wat er binnenin het technisch systeem gebeurt. Vijftien jaar lang werkte hij in het zenuwcentrum van het militair-industrieel-wetenschappelijk complex. De behoeften van het expanderend

systeem, waarbinnen Grissom zijn diensten verleende, kunnen nooit worden bevredigd. 'Wij schijnen ertoe veroordeeld te zijn om ons naar elk nieuw voorgesteld wapensysteem te schikken, zonder te kijken of dat noodzakelijk of nuttig is en zonder acht te slaan op de gevaren voor de mensheid.... Onze verantwoordelijkheid is eenvoudig om de nieuwste wapens te verschaffen waartoe de techniek in staat is.'

Toch stelt Grissom hiervoor niemand persoonlijk verantwoordelijk. Grissom schijnt zich bewust te zijn van, wat Bateson heeft aangemerkt als de *systemische* werking. Niet een aantal individuen maar 'ieder van ons staat in de beklagdenbank'. De wetenschappers en strategen die de nucleaire systemen bedenken weerspiegelen de mentaliteit van ons allemaal. Het is de berustende houding van de buitenwereld die de verrukte deskundigen in Sandia en elders in staat stelt om verder te gaan. De mentaliteit die Grissom binnen het prikkeldraad heeft aangetroffen is, zo zegt hij, 'alles bijelkaar niet zo verschillend van de samenleving in Mississippi waar ik ben opgegroeid'. Grissom is tot de conclusie gekomen 'dat het, als je technisch getraind bent, in onze samenleving moeilijk is om zeker te stellen dat wat je aan het doen bent niet bijdraagt aan een of ander uiteindelijk doel waarmee je je niet wilt vereenzelvigen'. Elke activiteit heeft de andere activiteit nodig en wederzijds versterken alle activiteiten elkaar.

In de gesloten wereld van het Sandia-laboratorium bestaat er volgens Grissom geen legitieme gelegenheid voor betekenisvolle en wezenlijk afwijkende meningen. Als men zich toch tegen de gangbare mening verzet, is zo'n poging 'futiel en en vrijwel kansloos'. Op zijn best kan zo'n discussie nog wel worden gevoerd tussen een paar meevoelende vrienden, maar zo'n discussie heeft dan geen enkel effect op het collectieve gedrag. Iedereen kan een hele litanie van excuses opvoeren om zijn eigen gedrag te rationaliseren: 'Als ik dit werk niet doe, doet een ander het wel' - 'We moeten deze nieuwste wapens wel hebben, want dat zijn de wapens die de andere kant ervan weerhouden om ons aan te vallen' - 'De andere kant doet het, dus kunnen wij ons niet veroorloven om achter te blijven.'

Het gezonde verstand rechtvaardigt zichzelf. Het feit dat de samenleving de wetenschappers en strategen de ruimte en middelen verschaft om aan massa-vernietigingswapens te werken neemt niet weg dat iedereen ook persoonlijk verantwoordelijk is. Temidden van de wetenschappers van de Sandia Laboratories heeft Grissom ook ervaren dat, zoals hij het uitdrukt, 'onze motieven verdacht zijn'. Het viel hem op dat de wetenschappers in Sandia zich met onmiskkenbaar genoeg inzetten voor het ontwikkelen en produceren van kernwapens. Hij had zich nog wel kunnen voorstellen dat deze wetenschappers zichzelf wijsmaakten dat zij zich inzetten voor een goed doel, maar dat zij daarbij voortdurend werden achtervolgd door een kwaad geweten. Het tegendeel was echter waar: 'Ik zag mensen die een enorme stimulans en persoonlijke bevrediging ontleenden aan technisch uitdagende en interessante taken en aan de uitoefening van macht.' Grissom kent dat machtsgevoel uit eigen ervaring.

Wat mij aansprak, en wat, denk ik, de meeste mensen in het begin aanspreekt ... is de technologische fascinatie. Dat wat Oppenheimer *the sweet ideas of technology* noemde. De verleidelijkheid van de hele zaak.

Met nucleaire wapens wordt die verleidelijkheid nog versterkt, omdat je meewerkt aan een fundamenteel rampzalig soort van gebeurtenis, waaraan een bepaald, morbide gevoel van fascinatie is verbonden....

Dat is deel van de verleidingskracht van onze nationale laboratoria: de geweldige hulpmiddelen.... Van elke duizend dollar belastinggeld ging er één direct naar Sandia. Dat is een enorm geldbedrag.

Grissom koos voor de moderne fysica, kreeg daar spijt van en herzag zijn keuze. Pas toen hij aan zijn werk begon te twijfelen ging hij beseffen dat hij 'meer was dan één persoon'.

...er was een deel van mijn persoon dat absoluut niet gesteld was op het andere deel. Ik was - in metaforische en niet in klinische zin - bijna schizofreen geworden.... Ik was niet in staat de dictaten van het geweten te volgen. In plaats daarvan deed ik alleen maar dat wat dienstig was voor mijn succes, mijn carrière, mijn gezin en gemeenschap, en al dat soort dingen.

Binnen het gangbare patroon van rationeel denken gaan veel mensen ervan uit dat kernwapens die zichzelf meehelpen te ontwikkelen weliswaar verschrikkelijk zijn, maar 'toch nooit zullen worden gebruikt'. Grissom begon zich af te vragen hoe groot de waarschijnlijkheid was dat die vooronderstelling onjuist was. Dit had voor hem ingrijpende gevolgen. Grissom maakte zich los van zijn redenerende denken. Hij ging belang hechten aan spirituele waarden, aan 'die dingen die werkelijk van belang zijn, en die even belangrijk zijn als de rede'.

Op dat moment concludeerde ik dat het deel van mij dat mij aanstond tot een volledig verschillend stel antwoorden was gekomen dan dat deel van mij dat mij begon tegen te staan.... Ik wilde om te beginnen dat huis niet. Ik wilde die drie auto's niet en al die andere materiële bezittingen.... Ik was plotseling op een fundamenteel andere manier gaan denken.⁶⁵

Was er, zelfs in het prille begin van de atoomfysica, eigenlijk nog wel sprake van 'de zuiverste van alle zuivere wetenschap', zo vraagt de Britse fysicus Brian Easlea zich af. Volgens Easlea was de jacht op de absolute macht van het atoom al veel eerder begonnen.

Het lijkt erop of gedurende veertig jaar van 'zuivere' wetenschap van 1896 tot 1938 de nucleaire wetenschappers in wording wel degelijk wisten dat zij met vuur speelden; dat het spel hen bovendien tegelijk *fascineerde* en *alarmeerde* en dat tenminste enkelen van hen zich verheugden bij de gedachte dat het vreedzame gebruik van atoomenergie de belofte inhield dat de mensheid, door hun wetenschappelijke bemiddeling, zou worden gemaakt tot de onbetwiste heer en meester van de natuur.⁶⁶

De Poolse wiskundige Stanislaw M. Ulam, die eerder zelf een belangrijke bijdrage leverde aan de ontwikkeling van de waterstofbom, zei eens dat het voor hem nog steeds 'een eindeloze bron van verbazing is om te zien hoe een paar krabbels op een schoolbord of op een vel papier de loop van de geschiedenis konden veranderen'. Van het besef, dat men belast is met het maken van totale vernietigingswapens, kon men, zo verklaarde hij, 'buiten zijn zinnen raken'.⁶⁷

De dubbele binding met de autoriteit van de techniek leidt tot een verslaving, die de verslaafden aan de techniek zowel boeit als beangstigt. Een exponent van de nucleaire verslaving is Edward Teller die, aldus een van zijn vroegere medewerkers, Freeman Dyson, 'was bezeten door een tomeloze dwang om op aarde een thermonucleair vuur aan te steken'. Nucleaire explosieven hebben volgens Dyson voor hen die ermee spelen een glinstering die verleidelijker is dan goud.

Ik heb het zelf gevoeld. De glans van nucleaire wapens. Het is onweerstaanbaar als je er als wetenschapper mee in aanraking komt. Het gevoel dat het daar in jouw handen is! De natuur te kunnen gelasten om in een kleine ruimte de energie vrij te maken die de sterren doet branden, door een pure gedachte een miljoen ton rotsgesteente in de lucht te kunnen verheffen; dit zijn bewegingen van de menselijke wil die een illusie van onbegrensde macht produceren. Op een of andere manier is dit, zou ik zeggen, verantwoordelijk voor al onze problemen - dit is wat je de technische arrogantie zou kunnen noemen die zich van mensen meester maakt wanneer zij zien wat zij met hun denken teweeg kunnen brengen.⁶⁸

De schrijver D.H. Lawrence was zich zeer bewust van de dualiteit van de grote menselijke impulsen: de dualiteit van het mannelijke en het vrouwelijke, de dualiteit van de kennis en de ziel, van de geest en het bloed.⁶⁹ De mens kan volgens hem 'iets intelligenter zijn over zichzelf en zijn bestemming, wanneer hij zich bewust is van zijn dualistische natuur'.⁷⁰ Lawrence beschouwt het als een vorm van wijsheid als men dit dilemma, dit inwendige conflict accepteert en de tegenstrijdige elementen probeert te verenigen in wat hij noemt: *the flux of living*.⁷¹ Tegelijkertijd was en is er volgens hem altijd een keuze. Die keuzevrijheid geldt niet alleen voor de atoomgeleerde maar voor iedereen.

En of we nu winkelbediende of busconducteur zijn, we kunnen nog steeds kiezen tussen het levende universum van Pan en het mechanische, veroverde universum van de moderne mensheid. De machine heeft geen vensters. Maar zelfs het meest gemechaniseerde menselijke wezen heeft zijn vensters alleen maar dichtgespijkerd, of ingemetseld.⁷²

* * *

In de zestiende eeuw, in de tijd van de Renaissance, vroeg de jonge Franse intellectueel Étienne de la Boétie zich af hoe het mogelijk was en hoe het kon gebeuren dat zoveel mensen soms één tiran verdroegen, die geen andere macht had dan die zij hem zelf gaven. Dezelfde vraag zou men ten aanzien van de macht van het logische, rationele, technische denken kunnen stellen dat ontaard is in een autonoom technisch systeem. Ook daarbij geldt dat dit niet iets is dat buiten ons om gaat. Wij zijn zelf deel van het probleem.

La Boétie benadrukte hoe de slavernij de mensen bederft. Wanneer de vrijheid is verloren, schreef hij, komen 'alle kwalijke dingen in het gelid en verliezen zelfs de goede die overblijven helemaal hun geur en smaak'.

Arme en ongelukkige mensen, waanzinnige volken, naties hardnekkig in jullie ongeluk en blind voor jullie grootste goed!... Dit ongeluk, dit verderf wordt jullie niet toegebracht door vijanden, maar door *de* vijand; en dat is hij die jullie zelf zo groot gemaakt hebben als hij is. Voor hem gaan jullie zo dapper de oorlog in. Jullie weigeren niet voor zijn grootheid je bloot te stellen aan de dood....

Het enige dat de tiran op jullie allemaal voor heeft, is de macht om jullie te gronde te richten, die jullie hem zelf geven. Waar haalt hij al die ogen vandaan waarmee hij jullie bespiedt, als jullie die hem niet zelf geven? Hoe komt hij aan al die handen om jullie te slaan, als hij ze niet van jullie neemt? Hoe kreeg hij zoveel voeten, waarmee hij jullie steden plattrapt, als het niet jullie eigen voeten zijn? Hoe anders heeft hij macht over jullie, dan door jullie eigen leden? Hoe zou hij jullie durven vertrappen, wanneer jullie niet met hem heulden? Wat zou hij kunnen doen wanneer jullie niet zelf de helers waren van de dief die jullie besteelt, medeplichtigen van de moordenaar die jullie berooft en verraders van jezelf?... Jullie verzwakken jezelf om hem des te sterker en strenger te maken, zodat hij jullie korter aan de teugel kan houden. En van al deze vernederingen, die zelfs de beesten niet zouden velen of verdragen, kunnen jullie jezelf bevrijden als je het probeert - niet door enige daad van bevrijding, maar alleen door de wil om het te doen. Wees vastbesloten om niet meer te dienen en jullie zijn vrij.

Ik wil niet eens dat jullie hem omstoten of hem doen wankelen, maar alleen dat jullie hem niet meer steunen. Dan zullen jullie hem als een grote kolos, beroofd van zijn voetstuk, door zijn eigen gewicht in elkaar zien storten en in stukken zien breken....

Laten we dus door te gissen zoeken of we te weten kunnen komen hoe die hardnekkige wil om te dienen zo diep wortel heeft geschoten dat het nu lijkt of de liefde voor de vrijheid iets onnatuurlijks is....

De aard van de mens is om vrij te zijn en vrij te willen zijn, maar tegelijk is zijn aard ook zo dat hij vanzelf de plooi aanneemt die de opvoeding hem geeft....

Dus de eerste reden van de vrijwillige slavernij is de gewoonte: zoals de dapperste legerpaarden, die in het begin op het bit bijten maar later ermee spelen, en die eerst bij het zadelen achteruit schoppen, maar zich dan in het harnas goed gedragen en heel fier een hoge borst opzetten onder de gevechtsuitrusting. Ze zeggen dat ze altijd onderdanen zijn geweest en dat hun vaders ook zo hebben geleefd. Ze denken dat ze verplicht zijn het bit te dragen en laten dit zich wijsmaken door voorbeelden, en beroepen zich zelfs op de bestendigheid en het bezit van hen die hen tiraniseren. Maar de jaren rechtvaardigen beslist nooit het kwaad, zij vergroten alleen het onrecht.⁷³